

О.І. Крюков,
д.держ.упр., доц., професор кафедри політології
та філософії ХарРІ НАДУ

ДЕМОКРАТИЧНІ ІНСТИТУТИ ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто проблеми становлення та функціонування демократичних інститутів, роль громадянського суспільства в побудові демократичних політичних режимів, питання взаємодії демократії та громадянського суспільства.

Ключові слова: держава, демократія, демократичні інститути, громадянське суспільство.

На рубежі ХХ-ХХІ ст. науковий інтерес до дослідження проблем теорії і практики громадянського суспільства значно зріс. Це пов'язано, по-перше, зі спробами західних учених запропонувати загальні рамки теорії громадянського суспільства; по-друге, з необхідністю узагальнення досвіду становлення інститутів громадянського суспільства і демократичної держави в країнах Східної Європи. Складність вирішення цих завдань полягає в тому, що розробка теорії громадянського суспільства повинна здійснюватися, на наш погляд, у рамках теорії демократії.

Сучасні уявлення про громадянське суспільство є результатом їх тривалої еволюції в історії соціально-філософської і політико-правової думки. Це пояснює їх різноманітність і суперечність. Проблему співвіднесення демократії та громадянського суспільства вивчали такі автори, як Д. Локк, Ш. Монтеск'є, Г. Гегель, А. Токвіль, Т. Парсонс, А. Грамши, Т. Карл, Ф. Шміттер, С. Хантингтон та ін.

Метою статті є аналіз основних підходів щодо визначення понять «демократія» та «громадянське суспільство».

Канадський політичний філософ Ч. Тейлор виявив у західній науці два основні підходи до розуміння громадянського суспільства [2, с. 7-8; 12, с. 3]. Це так звані L- і M-традиції. L-традиція пов'язана з прізвищем видатного філософа Д. Локка і названа так за першою літерою його прізвища. Вона розглядає громадянське суспільство як таке, що

живе за природними законами в політиці і поза нею. М-традиція, що бере своє ім'я від Ш. Монтеск'є, вказує, перш за все, на інший аспект: вона подає громадянське суспільство як сукупність незалежних громадян, які відтворюють відносини між індивідом і державою, а в разі потреби – тих, хто захищає свободу індивіда від посягань влади.

Практично всі представлені вище історичні напрямки розвитку концепції громадянського суспільства знаходять своє відображення в гегелівській концепції громадянського суспільства. Перше чітке формулювання тези про опозицію громадянського суспільства і держави – це заслуга Г. Гегеля, який синтезував у своїй теорії обидві зазначені традиції [7, с. 40].

Унаслідок синтезувальної спрямованості творчості Г. Гегеля йому першому вдалося найуспішніше викласти концепцію громадянського суспільства у вигляді теорії високорозвинутого і складного соціального устрою. Між громадянським суспільством і державою існують субстанціальні зв'язки.

У Г. Гегеля громадянське суспільство нетотожне державі і характеризується втратою субстанціальної єдності, коли сім'я розпадається, і її члени відносяться один до одного як самостійні особи. Але попри те, що особисте і загальне в громадянському суспільстві розпалися, вони все одно взаємопов'язані і взаємозумовлені [Там само, с. 229]. Діалектичний зв'язок об'єднує також громадянське суспільство і державу, що вимагає розглядати їх відносини в двох взаємопов'язаних аспектах – як процес розвитку і як систему суперечностей. Необхідно відзначити, що саме діалектична логіка поставила ці дві форми буття людини у відносини антиномії, тобто відносини монологічних, непримиренних позицій.

Ще один факт щодо гегелівської інтерпретації держави. Його версія правової держави є етатистською, але зовсім не тоталітаристською, як вважає багато авторів, оскільки вона заснована на принципі суверенності

держави. А цей принцип став правовою вимогою і першою умовою існування правової держави як на теоретичному, так і на практичному рівні.

Тоталітаризм же заперечує цей принцип. У тоталітарній державі всі норми, структури та інститути засновані не на праві, а на свавіллі й насильстві. На думку В. Нерсисянца, “у гегелівському етатизмі правомірно вбачати не ідеологічну підготовку тоталітаризму, а авторитетне філософське попередження про його небезпеки” [3, с. 30].

Тлумачення громадянського суспільства як персони позадержавної сфери соціального організму набуло широкого розповсюдження в Європі завдяки А. Токвілю і його дослідженню американської демократії, яка стала реальним втіленням принципів і основ теорії суспільного договору і цивільного суспільства, розроблених на той час.

За А. Токвілем, громадянське суспільство, на відміну від держави, – це сфера, для якої характерні не примушення, а добровільний вибір, авторитет моралі, а не влади. У зв'язку з цим він указує на величезну роль особливого соціального інституту – політичних асоціацій, які, за А. Токвілем, не тільки не входять до складу громадянського суспільства, але й не стають частиною державного апарату, будучи засобом їх взаємодії. Громадянські і політичні організації сприяють взаємному розвитку і збагаченню.

Тобто А. Токвіль не виключає політичного початку зі сфери громадянського суспільства. Більше того, характер взаємозв'язку політичних і громадянських асоціацій визначає тип самої держави. Так, якщо в деспотичних державах відбувається придушення і тих, і інших, то в демократичних створюються всі умови для їхнього процвітання. Чим розвиненіші політичні асоціації, тим більший демократичний державний устрій, і більшою свободою володіють громадяни.

Необмежений ступінь розвитку політичних організацій – це вищий ступінь політичної свободи, яку може винести народ [5, с. 424]. А. Токвіль

не тільки не протиставляє громадянське і політичне суспільства, але вважає їх взаємодію вельми плідною і необхідною для справжньої демократії.

Попри відмінність цих традицій, усі вони об'єднуються деякими загальними принципами. Це, по-перше, принцип, який свідчить про те, що всі людські істоти за своєю природою є вільними і рівними перед законом. По-друге, це принцип законності, який означає, що закони, які визначають реальну сферу свободи окремих індивідів, мають універсальну значущість. По-третє, це принцип свободи, що стосується вираження своїх потреб і дій у власних інтересах у рамках існуючої законності, а також гарантоване законом і відповідними інститутами право створення добровільних об'єднань. По-четверте, це захищена державою свобода набуття власності і користування нею. І, нарешті, по-п'яте, наявність механізмів, які стабілізують стосунки між громадянським суспільством і державою і дають суспільству необхідний рівень захищеності від державного втручання.

У ХХ ст. було зроблено дві спроби розробити теорію громадянського суспільства на закладеному фундаменті. Йдеться про таких відомих учених, як Т. Парсонс і А. Грамши, які знаходилися під впливом Г. Гегеля і при цьому внесли корективи до його теорії, протиставляючи громадянське суспільство і економіку, громадянське суспільство і державу. Причому обидва схильні інтерпретувати громадянське суспільство у дусі функціоналізму як сферу, відповідальну за соціальну інтеграцію цілого. Характерні відмінності між ними полягають у тому, яким чином кожен з них поєднує нормативну і функціональну теорії.

Т. Парсонс розробив концепцію соціетального співтовариства, під якою він розумів щось, що відрізняється від економіки, державного устрою і культурної сфери. Диференціація соціетального співтовариства від культурної, економічної і політичної підсистем

здійснювалася, за Т. Парсонсом, у ході трьох сучасних революцій: промислової, демократичної і освітньої. Кожна з них являла собою ще один крок у декларуванні соціетальним співтовариством власної незалежності від інших підсистем, які під час цього процесу також набували відповідні відособлені інститути [10, с. 99].

Для Т. Парсонса громадянство в сучасному розумінні означає рівні умови членства в соціетальному співтоваристві, а не в державі. Структурну зовнішність сучасного громадянства він вважає завершеною, хоча ще не повністю інституціоналізованою [Там само, с. 93].

У теорії відособленого соціетального співтовариства основна структурна роль належить концепції впливу. Вплив, разом із грішми, владою, ціннісними орієнтаціями, є одним із чотирьох узагальнених символічних посередників взаємообміну, що замінюють собою відносини прямих переговорів у чотирьох підсистемах, регулюючи їхні внутрішні зв'язки, так само як і їхній обмін один з одним.

На думку Т. Парсонса, американське суспільство пішло далі за всіх інших, схожих із ним за масштабами, у відмові від колишніх форм нерівності, визначеної соціальним походженням, а також в інституціоналізації егалітарної за своєю суттю моделі. Американське суспільство інституціоналізувало набагато ширший спектр свобод, ніж будь-яке з колишніх суспільств [10, с. 27].

При цьому США є батьківщиною не тільки освітньої революції з її акцентом на модель асоціації, але й найбільш успішного синтезу результатів демократичної і промислової революцій. Американська модель представницького правління і федералізму спричиняє найвищий ступінь відособлення соціетального суспільства від держави.

Представницьке управління перетворює всіх членів соціетального співтовариства на власний прошарок підтримки, але саму політичну систему формує розділення влади.

Американське суспільство є відповідним майданчиком для розвитку принципу асоціацій, який виступає у Т. Парсонса як альтернатива капіталізму і етатизму. Розвиваючи лінію аналізу, розпочату А. Токвілем, Т. Парсонс доходить висновку, що особливе значення моралістична версія асоціацій набула завдяки своєму укоріненню в історії Америки. Американський протекціонізм, завдяки особливостям своєї організації, сприяв як плюралізму, так і інституту асоціацій [10, с. 114].

Якщо Т. Парсонс, можна сказати, воскресив гегелівську ідею моральності в контексті соціальної теорії, що обернулося апологетикою сучасних громадянських суспільств у країнах заходу, то творчість А. Грамши виявилася віддзеркаленням сучасного відродження ліворадикальної критики громадянського суспільства. А. Грамши був послідовником К. Маркса, проте він розробив власну концепцію громадянського суспільства, виходячи при цьому безпосередньо з теорії Г. Гегеля. На відміну від К. Маркса, його надихнула в цій теорії не система потреб, а вчення про корпорації.

А. Грамши вбачав нові форми плюралістичності і асоціації, характерні для сучасного громадянського суспільства, в сучасних церквах, профспілках, культурних інститутах, клубах, асоціаціях за місцем проживання і особливо в політичних партіях. Найрішучішим відходом поглядів А. Грамши від поглядів Г. Гегеля і К. Маркса є вибір ним надзвичайно оригінальної потрібної концептуальної схеми. Гегелівській версії А. Грамши переконливо протиставив відносини і сім'ї, і політичної культури до сфери громадянського суспільства.

Проте, на відміну від Г. Гегеля і К. Маркса, він не включив в цей рівень капіталістичну економіку. Оскільки А. Грамши був політичним мислителем, то теорія його цікавила лише як засіб орієнтації в політиці. І на цьому шляху він зіткнувся з двома дуже складними проблемами, що мали для нього вирішальне значення.

Йшлося про провал соціалістичної революції на Заході і про успіх, як здавалося, її в СРСР. У даній ситуації А. Грамши довелося розглядати проблему громадянського суспільства, абстрагуючись від економічного розвитку і державної влади. У відносинах між державою і громадянським суспільством А. Грамши фіксує наявність п'яти фаз: середньовічний корпоративізм і дуалізм; абсолютистський дуалізм держави і деполітизованих привілейованих станів; розкладання колишніх корпоративних форм у сучасну епоху; дуалізм держави сучасної епохи; тоталітарне залучення до панівної ідеології сучасних асоціацій і культурних форм.

Характерною обставиною цієї типологічної реконструкції історії цивільного суспільства є така, що тоталітаризм зображується як розпад і атомізація сучасних форм соціально-культурної інтеграції. Виникають питання: чому і яким чином розпадаються ефективні форми соціальної інтеграції, форми організації згоди? І чи має громадянське суспільство певні шанси на відновлення після того, як тоталітаризм призведе його до занепаду?

Ці питання було важко вирішити внаслідок наявності в аналітичних дослідженнях А. Грамши трьох постійно відтворюваних неясностей або антиномій. По-перше, термін тоталітарний використовується ним стосовно як прогресивної, так і регресивної версій. По-друге, А. Грамши розглядав нормативний статус громадянського суспільства іноді як консолідацію системи панування за допомогою забезпечення згоди, іноді як ослаблення і навіть знищення панування. По-третє, А. Грамши розумів вільне суспільство то як плюралістичне, то як монолітне суспільство-державу.

Усі ці три антиномії були пов'язані зі спробою розробляти критичну теорію стосовно двох абсолютно різних суспільств: СРСР (прихильником якого А. Грамши залишався завжди) і сучасного капіталістичного суспільства і його тоталітарного різновиду (якому він постійно

протистояв) [2, с. 209].

У концепції громадянського суспільства А. Грамши важливе місце належить положенню про перехід до регульованого суспільства. Він відзначає фазу, коли держава перетвориться на вахтера – в тому сенсі, що її завданням буде лише охорона елементів регульованого суспільства, яке постійно множитися, і одночасно скорочуватиметься його власне авторитарне і насильницьке втручання.

Тому слід зазначити, що уявлення про шлях до соціалізму в переосмисленні А. Грамши полягає в створенні нового типу самоврядного громадянського суспільства, яке поступово витісняє будь-який державний контроль над суспільним життям і веде до відмирання як держави, так і політичного суспільства. Громадянське суспільство, на його думку, стане нормальним продовженням і органічним доповненням того, що він називає політичним суспільством, а саме – держави.

Таким чином, знов відновлюється антиномія між розумінням громадянського суспільства як консолідації панування і громадянського суспільства як дійсно альтернативного способу панування. Цього разу обидва поняття виступають як одне, оскільки утопічна ідея тотального поглинання держави громадянським суспільством логічно припускає усунення відмінності між державною владою, що діє через інститути цивільного суспільства, і заснованою на цих інститутах формою самоврядування.

Проте поки суспільство не здійснить дану утопію, неоднозначність зберігатиметься, і усунення з даної моделі конфлікту примушує припустити, що передбачуваний у А. Грамши перехід до вільного суспільства є, врешті-решт, не що інше, як етатистський авторитаризм з людською особою [2, с. 218-219].

Досліджуючи розвиток демократії в різних регіонах світу, вчені-транзитологи відштовхуються від постулату про те, що процес зародження і дозрівання демократії не обов'язково повинен бути

одноманітним і універсальним. Для кожного етапу демократизації і для кожного регіону є власний алгоритм переходу до демократії. Проте в алгоритмі даним переходом є кореляційні (позитивні і негативні) зв'язки, знання яких може бути корисним як з наукової, так і з практичної точки зору.

Так, визначаючи характер і наслідки трансформації в східноєвропейських, а також у пострадянських суспільствах, учені оперують категорією невизначеності, яку вважають системною характеристикою цього процесу. На думку В. Гельмана, невизначеність переходу відрізняється як від невизначеності демократії, де інститути носять певний характер, але результати заздалегідь невідомі, так і від невизначеності авторитарного правління, де інститути слабо визначені, але підсумки політичного процесу зумовлені [1, с. 22].

Невизначеність породжує нестабільність і вповільнює процес трансформації. Для трансформації українського суспільства невизначеність переходу є важливою характеристикою. Проте виникла вона не мимоволі, а під впливом самого характеру переходу.

Цю обставину можна науково пояснити за допомогою класифікації переходів, яку запропонували американські вчені Т. Карл і Ф. Шміттер. Розглядаючи варіанти переходів від авторитарних режимів до демократичних у країнах Латинської Америки, Південної і Східною Європи, автори виділили такі підстави для класифікації: переважний тип акторів (еліти або маси); основні стратегії, до яких вдаються (силові або компромісні). Залежно від поєднання акторів і стратегій Т. Карл і Ф. Шміттер виділили чотири моделі (варіанту) трансформацій: пакт, реформу, революцію і нав'язаний перехід [8, с. 269-270].

Ці моделі слід ранжувати за рівнем невизначеності, що виникає в результаті. Вона мінімальна при пактовому і реформістському варіантах трансформації і максимальна при революційному і нав'язаному. Йдеться про дві стратегії еліт – силову (революція і нав'язаний перехід) і

компромісну (пакт і реформа). Парадигмальною основою транзитологічного підходу є неоінституціоналізм. Новий інституціоналізм зближує та інтегрує попередні підходи – від інституціоналізму до теорії розвитку.

Прихильникам старого інституціоналізму досить було описати інститут, а представники нового інституціоналізму розглядають інститути як залежні змінні. Неоінституціоналізм повернув державу в поле зору дослідників. Для розуміння процесів трансформації важливий такий варіант неоінституціоналізму, як історичний або еволюційний інституціоналізм, їм приділяється значна увага проблеми стабільності і зміни політичних інститутів. Процес зміни інститутів є найскладнішою ланкою інституційного аналізу.

Інститути створюються і конструюються людьми як “знизу” (еволюційним шляхом), так і “зверху” (шляхом інституційного дизайну). Причому зміни, трансформація – процес перетворення у всіх сферах життя суспільства (політичної, економічної, соціальної, духовної). Реформа – процес якісних перетворень у всіх сферах життя суспільства на користь більшості громадян.

Наприклад, досить поширеною є позиція, при якій для консолідації демократії ефективнішою є парламентська система, ніж президентський конституціоналізм. Неоінституційний аналіз розгортається на інституційному і організаційному рівнях. Це дозволяє відповісти на взаємопов'язані питання про тенденції розвитку, відбору і зміни різних інститутів; про вибір тих або інших організаційних форм залежно від характеру наявного інституційного середовища.

На думку С. Патрушева, під інститутом у політичній науці слід розуміти: а) політичне встановлення – комплекс формальних і неформальних принципів, норм, правил, які обумовлюють і регулюють діяльність людини в політичній області; б) політичну освіту або установу, організацію – певним чином організоване об'єднання людей, ту або іншу

структуру; в) стійкий тип політичної поведінки, що виражається в певній системі колективних дій, процедурі [4, с. 155].

Інституціональний аналіз стає перспективним напрямком наукових досліджень політичної системи Української держави. Зміни, які відбуваються в політичному житті сучасного українського суспільства, – це становлення нових інститутів держави і громадянського суспільства, трансформація відносин між гілками державної влади роблять проблеми дослідження політичних інститутів дуже актуальними.

Політична практика доводить, що рівень розвитку демократії залежить від ступеню розвитку громадянського суспільства, а стабільність демократичного процесу – від здатності політичних інститутів відбивати потреби громадянського суспільства і реагувати на процеси, що відбуваються в ньому. До речі, той факт, що деяким посткомуністичним країнам не вдалося перейти до демократії, свідчить, на наш погляд, не стільки про неадекватність парадигми транзиту, скільки про необхідність чіткіше визначити демократію і уточнити її параметри.

Це потрібно зробити для того, щоб при встановленні схожих процесів і явищ використовувати ті ж самі концепти в єдиній системі координат. Хоча зробити це непросто.

Поняття демократії належить до таких понять, які важко витлумачити однозначно. У середині ХХ ст. у ході дискусії про сенс слова "демократія" виділилися три основні підходи. Демократія як форма правління стала визначатися, по-перше, виходячи з джерел влади уряду, по-друге, з цілей, яким уряд слугує, по-третє, виходячи з процедур його освіти.

Причому, на думку С. Хантингтона, при визначенні демократії за джерелом влади або цілями уряду виникають двозначність і неточність, створюючи серйозні проблеми. Тому він у своєму дослідженні використовує процедурне визначення. С. Хантингтон зазначав, що

політична система будь-якої держави в ХХ ст. визначається як демократична в тій мірі, в якій особи, наділені вищою владою ухвалювати колективні рішення, обираються шляхом приватних, неупереджених періодичних виборів, у ході яких кандидати вільно змагаються за голоси виборців, а голосувати має право практично все доросле населення [6, с. 17].

Визначене таким чином поняття “демократія” включає два аспекти: змагання і участь. Крім того, воно припускає наявність громадянських і політичних свобод: слова, друку, зборів і організацій, необхідних для проведення виборчих кампаній. Сучасна демократія – це демократія національної держави, і виникнення її тісно пов'язане з розвитком останнього.

С. Хантингтон у роботі, опублікованій уже після його відомої книги "Третя хвиля демократизації" і присвяченій уточненню параметрів цієї хвилі, наводить 27 змінних величин або умов, за яких функціонує демократична держава. Причому деякі з цих умов ученими сприймаються як критерії демократії. Основними серед них є такі: розділення влади при її виборності, змінюваності, підзвітності на основі конституційних положень, недискримінованість виборчого права, багатопартійність як гарантія змагання і показовості, забезпечення особистих прав і свобод громадян [9, с. 1].

Підсумовуючи, слід зазначити, що наявність демократичних інститутів не є гарантією демократії. Необхідно проаналізувати функції та ефективність цих інститутів. На наш погляд, демократією є лише такий політичний устрій, який несе в собі властивості ліберальної демократії. На думку редактора американського журналу "Джорнел оф демократі" М. Платнера, сьогодні, коли світ говорить про демократію, це майже завжди означає ліберальну демократію, тобто той тип політичного устрою, який існує в Сполучених Штатах і в більшості інших економічно розвинених країн [11].

Список використаних джерел

1. Гельман В. Как выйти з невизначеності?// Pro et contra. Т. 3. – М.: Фонд Карнеги за міжнародний мир, 1998. – Т. 23. – С. 22.
2. Коен Д., Арато Э. Громадянське суспільство і політична теорія: Пер. з англ. / Общ. ред. И.И. Мюрберг. – М.: Весь мир, 2003. – С. 7-8.
3. Нерсесянц В. Філософія має рацію Гегеля: історія і сучасність // Гегель Г.В.Ф. Філософія має рацію. – М. – 1990. – С. 30.
4. Патрушев С.В. Институционализм в политической науке: этапы, направления, идеи, проблемы // Зарубежная політологія в XX столетии: Сб. науч. трудов РАН ИНИОН. – М., 2001.– С. 155.
5. Токвіль А. Про демократію в Америці. – М.: Прогрес, 1987. – С. 424.
6. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Пер з англ. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССМЕН), 2003. – С. 17.
7. Хархорді О. Проект Достоевского // Pro et Contra. – 1997. – Т. 2. – С. 40.
8. Karl T., Schmitter Ph. Models of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe // International Social Science Journal. – 1991. – № 2/2S.
9. Huntington S. After twenty years; the future of the third wave // Journal of democracy. – 2000. – V. 11. – S. 1.
10. Parsons T. The System of Modern Societies. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1971. – P. 99.
11. Plattner M. By popular demand // The New York Times Reserve of Books. – 1999. – 7 Febr.
12. Taylor J. Modes of Civil Society // Public Culture. – V.3. – al. –1990. – P. 269-270.

Kryukov O.I. Democratic institutes as factor of becoming of civil society.

The problems of becoming and functioning of democratic institutes, role of civil society, are considered in the construction of the democratic political modes, question of co-operation of democracy and civil society.

Key words: state, democracy, democratic institutes, civil.

Крюков А.И. Демократические институты как факторы становления гражданского общества.

Рассмотрены проблемы становления и развития демократических институтов, роль гражданского общества в построении демократических политических режимов, опросы взаимодействия демократии и гражданского общества.

Ключевые слова: государство, демократия, демократические институты, гражданское общество.